

चतुर्थः पाठः

‘अभिज्ञानशाकुन्तलम्’ न केवलं महाकविकालिदासस्य एव अपितु संस्कृतसाहित्यस्यापि सर्वश्रेष्ठा रचना अस्ति । यथा च केनापि कविना कथितम्-

‘काव्येषु नाटकं रम्यं, तत्र रम्या शकुन्तला ।’

प्रस्तुतनाट्यांशः शाकुन्तलस्य ससमाङ्गात् उद्घृतः सम्पादितांश अस्ति । दानवैः सह कृते युद्धे इन्द्रस्य विजयानन्तरं इन्द्रपुरी-अमरावतीतः प्रत्यागच्छन् राजा दुष्यन्तः मार्गं महर्षिमारीचस्य आश्रमे विश्रामं करोति । तत्र बालकस्य सर्वदमनस्य सिंहशिशुकीडां व्यवहारचञ्चलतां च दृष्ट्वा तस्य मनसि बालकं प्रति स्वाभाविकम् आकर्षणम् उत्पन्नं भवति । शनैः शनैः वार्तालाप प्रसंगेन तस्य विश्वासः भवति यत् सर्वदमनः तस्य पुत्र एव । इत्थं कविना अस्मिन् दृश्ये बालकस्य चापल्यं दुष्यन्तस्य च वात्सल्यम् अतीव मनमोहकतया वर्णितम् अस्ति ।

जृम्भस्व सिंह! दन्तांस्ते गणयिष्ये

(नेपथ्ये)

मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ?

राजा - (कर्ण दत्वा) अभूमिः इयम् अविनयस्य । को नु खल्वेषः निषिध्यते ? (शब्दानुसारेण अवलोक्य) (सविस्मयम्) अये, को नु खलु अयम् अनुबध्यमानः तपस्विनीभ्याम् अबालसत्त्वे बालः ?

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दविलष्टकेसरम् ।

प्रकीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षेति ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां सह बालः)

बालः - जृम्भस्व सिंह ! दन्तांस्ते गणयिष्ये ।

प्रथमा - अविनीत, किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि ? हन्त, वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु त्रैषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ।

द्वितीया - एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यदि तस्याः पुत्रकं न मुज्जसि ।

बालः - (सम्मितम्) अहो, बलीयः खलु भीतोऽस्मि ! (इत्यधरं दर्शयति)

प्रथमा - वत्स एनं बालमृगेन्द्रं मुज्ज्व । अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि ।

बालः - कुत्र ? देव्येत् । (इति हस्तं प्रसारयति)

- द्वितीया** - सुक्रते, न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्। गच्छ त्वम् मदीये उटजे मार्कण्डेयस्य
ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति, तमस्योपहर।
- प्रथमा** - तथा। (इति निष्क्रान्ता)
- बालः** - अनेनैव तावत् क्रीडयिष्यामि। (इति तापसीं विलोक्य हसति)
- तापसी** - भवतु, न मामयं गणर्थिति। (पाश्वर्मवलोक्य) कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम्? (राजानमवलोक्य)
भद्रमुख, एहि तावत्! मोचयानेन डिघ्भलीलया बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम्!
- राजा** - उपगम्य। (सस्मितम्) अयि भो महर्षिपुत्र!
- तापसी** - भद्रमुख! न खल्वयमृषिकुमारः।
- राजा** - आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति। स्थान-प्रत्ययातु वयमेवंतर्किणः।
(इति यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठति)
- राजा** - (बालकमुपलालयन्) न चेन्मुनिकुमारोऽयम्, अथ कोऽस्य व्यपदेशः?
- तापसी** - पुरुवंशः।
- राजा** - (आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम? (प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः।
- तापसी** - यथा भद्रमुखो भणति। अप्सरःसंबन्धेनास्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता।
- राजा** - (अपवार्य) हन्त, द्वितीयमिदमाशाजननम्। (प्रकाशम्) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य
राजर्षेः पत्नी?
- तापसी** - कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्तयिष्यति?
- राजा** - (स्वगतम्) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति। यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि?
अथवा अनार्यः परदारव्यवहारः।
(प्रविश्य मृण्यमयूरहस्ता)
- तापसी** - सर्वदमन, शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व!
- बालः** - (सदृष्टिक्षेपम्) कुत्र वा मम माता?
- उथे** - नाम सादृश्येन वज्जितो मातृवत्सलः।
- द्वितीया** - वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्येति भणितोऽसि।
- राजा** - (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या। सन्ति पुनर्नामधेयसादृश्यानि।
- बालः** - मातः! रोचते मे एष भद्रमयूरः। (इति क्रीडनकमादते)
- प्रथमा** - (विलोक्य, सोढ्हेगम्) अहो, रक्षाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न दृश्यते।
- राजा** - अलमावेगेन। नन्विदमस्य सिंहशावकविमर्दात् परिभ्रष्टम्। (इत्यादातुमिच्छति)
- उथे** - मा खल्वेतदवलम्ब्य! कथं? गृहीतमनेन? (इति विस्मयाद् परस्परमवलोकयतः।)
- राजा** - किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः?
- प्रथमा** - शृणोतु महाराजः! एषाऽपराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारीचेन दत्ता।
एतां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वाऽपरो भूमिपतितां न गृह्णति।

- राजा - अथ गृह्णाति ?
प्रथमा - ततस्तं सर्पे भूत्वा दशति ।
राजा - भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विक्रिया ?
उथे - अनेकशः ।
राजा - (सहर्षम् आत्मगतम्) कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ?
(इति बालं परिष्वजते ।)
बालः - मुञ्च माम् । यावन्मातुः सकाशं गमिष्यामि ।
राजा - पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनद्रिष्यसि ।
बालः - मम खलु तातो दुष्पन्तः । न त्वम् ।
राजा - (सस्मितम्) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

पदच्छेदः

अभूमिरियमविनयस्य- अभूमिः+इयम्+अविनयस्य, मातुरामदक्लिष्टके सरम्-
मातुः+आमर्द+क्लिष्ट+ केसरम्, नोऽपत्यनिर्विशेषाणि- नः+अपत्य+निर्विशेषाणि, मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति-
मृत्तिका+मयूरः+तिष्ठति, तपस्योपहर- तम्+अस्य+उपहर, मामयं- माम्+अयम्, पाश्वर्वमवलोक्य-
पाश्वर्म्+अवलोक्य, खल्वयमृषिकुमारः- खलु+अयम्+ऋषिकुमारः, चेष्टितमेवास्य- चेष्टितम्+एव+अस्य,
प्रत्यात्तु- प्रत्यात्+तु, यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठति- यथा+अभ्यर्थितम्+अनुतिष्ठति, चेनुनिकुमारोऽयम्-
चेत्+मुनिकुमारः+अयम्, कथमेकान्वयो- कथम्+एक+अन्वयः, अप्सरःसम्बन्धेनास्य-
अप्सरः+सम्बन्धेन+अस्य, द्वितीयमिदमाशाजननम्- द्वितीयम्+इदम्+आशाजननम्, किमाख्यस्य-
किम्+आख्यस्य, शकुन्तलेत्यस्य- शकुन्तला+इति+अस्य, क्रीडनकमादत्ते- क्रीडनकम्+आदत्ते,
अलमावेगेन- अलम्+आवेगेन, नन्विदमस्य- ननु+इदम्+अस्य, इत्यादातुमिच्छति- इति+आदातुम्+इच्छति,
खल्वेतदवलम्ब्य- खलु+एतद्+अवलम्ब्य, ततस्तं- ततः+तम्, कदाचिदस्याः - कदाचिद्+अस्याः ।

सन्धि-विच्छेदः

खल्वेषः- खलु+एषः, दन्तांस्ते- दन्तान्+ते, भीतोऽस्मि- भीतः+अस्मि, इत्यधरं- इति+अधरम्,
देहेतत्- देहिः+एतत्, मार्कण्डेयस्यर्थिकुमारस्य- मार्कण्डेयस्य+ऋषिकुमारस्य, अनेनैव- अनेन+एव,
मोचयानेन- मोचय+अनेन, कोऽस्य- कः+अस्य, जनन्यत्र- जननी+अत्र, देवगुरोस्तपोवने-
देवगुरोः+तपोवने, कस्तस्य- कः+तस्य, पश्येति- पश्य+इति, मातुराख्या- मातुः+आख्या, नामौषधिरस्य-
नाम+औषधिः+अस्य, मातापितरावात्मानम्- मातापितरौ+आत्मानम्, सहैव- सह+एव ।

समाप्तिः

अर्धपीतस्तनम्- अर्धम् असम्पूर्ण पीतः स्तनः येन स, तम्, आमर्दक्लिष्टके सरम्- आमर्देन
बलाद् आकर्षणजनितावेगेन क्लिष्टा इतस्ततः विक्षिसाः केसराः स्कन्धबालाः यस्य तम्, सिंहशिशुं- सिंहस्य

शिशुः तम्।

कठिन-शब्दार्थः

मा — न। चापलम् — चञ्चलताम्। प्रकृतिम् — स्वभावम्। अभूमिः— अनुचितं स्थानम्। अविनयस्य — चञ्चलतायाः। निषिध्यते — निवार्यते। अवलोक्य — दृष्ट्वा, सविस्मयम् — आश्चर्येण सह। अनुबध्यमानः — अनुसरणं कृत्वा अवरुद्धमानः। अबालसत्वः — असाधारण-शक्तिसम्पन्नः। अर्धपीतस्तनम् — येन स्वमातुः दुधम् अर्धम् एव पीतम्। आमर्दक्लिष्टकेसरम् — आकर्षणेन अस्तव्यस्त-केशम्। बलात्कारेण — बलपूर्वकम्। कर्षति — आकर्षति/खींचता है। यथानिर्दिष्टकर्मा — पूर्वोक्त-कार्य-संलग्नः। अविनीत — विनयरहित। नः — अस्माकम्। अपत्यनिर्विशेषाणि — सन्तानतुल्यानि। सत्वानि — प्राणिनः, विप्रकरोषि— तुदसि (परेशान कर रहे हो)। हन्त — ओह (अव्यय)। संरभः — क्रोधः। स्थाने — उचितमेव। कृतनामधेयः — नामयुक्तः। केसरिणी — सिंही। लङ्घयिष्यति — आक्रमणं करिष्यति। मुज्ज्वला-त्यजसि। बलीयः — अत्यधिकम्। अथरम् — ओष्ठम्। बालमृगेन्द्रम् — सिंहशिशुम्। शक्यः — समर्थः। वाचामात्रेण — वाणीमात्रेण। मदीये — मम। उटजे — कुटीरे। उपहर — आनय। पाश्वरम् — निकटम्। एहि — आगच्छ। डिघ्भलीलया — बालक्रीडया। बाध्यमानम् — पीड्यमानम्। चेष्टितम् — क्रियाकलापम्। स्थानप्रत्ययात् — स्थानस्य विश्वासात्। तर्किणः — चिन्तयन्तः। यथाभ्यर्थितम् — यथा-इच्छितम्। अनुतिष्ठति — करोति। चेत् — यदि। व्यपदेशः — वंशः। अन्वयः — वंशः; आत्मगत्या — स्वेच्छ्या। विषयः — देशः, स्थानम्। अपवार्य — मुखम् अपसार्य। आशाजननम् — आशाप्रदम्। किमाख्यस्य — किं नामः। धर्मदारपरित्यागिनः — धर्मपत्न्याः परित्यागिनः। संकीर्तयितुम् — उच्चारयितुम्। अनार्यः — अशिष्टाचारः, परदारव्यवहारः — परस्त्रीचर्चा। शकुन्तलावण्यम् — पक्षिणः सौन्दर्यम्। रम्यत्वम् — सौन्दर्यम्। मातुराख्या — मातुः नाम। नामधेयसादृश्यानि — नामःसमानताः। आदत्ते — गृह्णति। रक्षाकरण्डकम् — रक्षार्थम् अभिमन्त्रितम् औषधि-सूत्रम्। परिभ्रष्टम् — पतितम्। आदातुम् — उत्थापयितुम्। जातकर्मसमये — संस्कारविशेषसमये। वर्जयित्वा — त्यक्त्वा। विक्रिया — प्रतिक्रिया। अनेकशः — अनेकवारम्। परिष्वजते — आलिङ्गनं करोति। सकाशम् — निकटम्। प्रत्याययति — विश्वासमुत्पादयति।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. बालकः सिंहशिशोः किं गणयितुम् इच्छति —

(क) केशान्	(ख) नखान्
(ग) दन्तान्	(घ) पादान्

()

२. बालकस्य किं नाम आसीत्?

(क) रिपुदमनः	(ख) दुष्टदमनः
(ग) अरिदमनः	(घ) सर्वदमनः

()

३. तापसी कस्य क्रीडनकम् आनेतुं गच्छति —

(क) मारीचस्य (ख) सर्वदमनस्य

(ग) मार्कण्डेयस्य (घ) दुष्यन्तस्य

४. जातकर्मसमये कः बालकाय अपराजिता-नामौषधिं ददाति ?

(क) दुष्यन्तः (ख) मारीचः

(ग) शकुन्तला (घ) मार्कण्डेयः

()

५. तापसी केन पदार्थेन निर्मितं मयूरम् आनयति ?

(क) स्वर्णनिर्मितम् (ख) ताम्रनिर्मितम्

(ग) काष्ठनिर्मितम् (घ) मृत्तिकानिर्मितम्

()

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. बालकः कस्य वंशस्य आसीत् ?

२. सर्वदमनस्य मणिबन्धे किम् आबद्धम् आसीत् ?

३. बालकस्य पितुः किं नाम आसीत् ?

४. बालकः सर्वदमनः कस्य सकाशं गन्तुम् इच्छति ?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. 'अनार्यः परदारव्यवहारः' इति सूक्तिं स्पष्टीकुरुत ।

२. बालकस्य सर्वदमनस्य रक्षाकरण्डकस्य कीदृशी विशेषता आसीत् ?

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (ग) २. (घ) ३. (ग) ४. (ख) ५. (घ)

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. पुरुवंशस्य २. रक्षाकरण्डकम् ३. दुष्यन्तः ४. मातुः सकाशम् ।

व्याकरणात्मक-प्रश्नाः

१. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिं कुरुत —

(क) खलु+अयम्
.....

(ख) कः+अस्य
.....

(ग) एक+अन्वयः
.....

(घ) मृग+इन्द्रम्
.....

(ङ) सह+एव
.....

२. निम्नलिखितानां पदानां प्रकृति-प्रत्ययं निर्दिशत —

पदम्	प्रकृतिः	+	प्रत्ययः
(क) रम्यत्वम्	+
(ख) केसरिणी	+
(ग) जनता	+
(घ) अपराजिता	+

३. निम्नलिखितानां पदानां वाक्ये प्रयोगं कुरुत —

(क) बालः
(ख) अपत्यः
(ग) विषयः (देशः)
(घ) सर्पः

४. निम्नलिखितानां पदानां समासः विधेयः —

विग्रहः	समस्त पदम्
(क) माता च पिता च
(ख) रामश्च कृष्णश्च
(ग) राजा चासौ ऋषिः च
(घ) उद्घोन सहितम्

